SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 4
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

Yevropa mamlakatlarida turkistonlik o‘zbek muhojirlarining ijtimoiy-siyosiy faolligi va milliy birdamlik asosida dastlabki diasporal uyushmalarning vujudga kelishi (XX asrning birinchi yarmi)

Elmurodova Nilufar Baxtiyor qizi

Buxoro innovatsion ta’lim va tibbiyot universtiteti assistenti
BuxDU maqsadli tayanch doktoranti
elmurodovanilufar88@gmail.com +998 91 445-97-00

Annotatsiya
Mazkur maqolada XX asrning birinchi yarmida Yevropa mamlakatlarida faoliyat yuritgan turkistonlik o‘zbek muhojirlarining ijtimoiy-siyosiy faoliyati, milliy birdamlikni mustahkamlashga qaratilgan tashabbuslari hamda dastlabki diasporal uyushmalarning shakllanish jarayonlari tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, Turkistonda yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar, sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va Ikkinchi jahon urushi bilan bog‘liq voqealarning turkistonliklarning Yevropaga ko‘chib borishiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, muhojirlarning milliy manfaatlarni himoya qilish, Turkistonning siyosiy kelajagi masalalarini xalqaro jamoatchilik e’tiboriga olib chiqish, matbuot va nashriyot faoliyati orqali milliy o‘zlikni saqlash borasidagi sa’y-harakatlariga alohida e’tibor qaratiladi. Maqolada turkistonlik o‘zbek muhojirlarining o‘zaro hamkorlik aloqalari, milliy tashkilotlar va jamoaviy birlashmalarning vujudga kelishi, shuningdek, ularning siyosiy qarashlar va madaniy qadriyatlarni avlodlarga yetkazishdagi o‘rni o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar
Turkiston, o‘zbek muhojirlari, Yevropa, diaspora, siyosiy muhojirlik, ijtimoiy-siyosiy faollik, milliy birdamlik, diasporal uyushmalar, milliy o‘zlik.

1917-yilda Rossiyada yuz bergan Fevral va Oktabr inqiloblari Turkistonning siyosiy hayotiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Mahalliy ziyolilar va siyosiy arboblar mintaqada milliy muxtoriyatni ta’minlash, mahalliy aholining siyosiy huquqlarini kengaytirish va boshqaruvda ishtirokini kuchaytirishga intildilar. 1917-yil noyabr oyida Qo‘qonda Turkiston Muxtoriyati e’lon qilindi. Biroq 1918-yil fevral oyida bolsheviklar qo‘shinlari Qo‘qonga hujum qilishi natijasida muxtoriyat tugatildi. Ushbu voqea Turkiston milliy

davlatchiligi tarafdorlari faoliyatining keyingi yo‘nalishlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Muxtoriyatning tugatilishi va mintaqada sovet hokimiyatining mustahkamlanishi ayrim siyosiy arboblar hamda ziyolilarning mamlakatni tark etishiga sabab bo‘ldi. Ularning bir qismi dastlab Kavkazorti hududlariga, keyinchalik Turkiya va Yevropa mamlakatlariga yo‘l oldi. Mazkur jarayonda Mustafo Cho‘qay (1890–1941) alohida o‘rin tutadi. U Turkiston Muxtoriyati siyosiy rahbarlaridan biri bo‘lib, muxtoriyat tugatilganidan keyin xorijda faoliyat yuritishga majbur bo‘lgan. 1919-yilda Yevropa davlatlariga Turkistondagi siyosiy vaziyat to‘g‘risida memorandum yo‘llab, bolsheviklar hokimiyatiga qarshi kurashayotgan kuchlarni qo‘llab-quvvatlashga chaqirgan. 1919-yil bahorida Boku orqali Tbilisiga borgan Cho‘qay u yerda taxminan ikki yil yashagan. Tbilisida musulmonlar uchun mo‘ljallangan Yeni Dünya va Şafak nashrlarini tashkil etishda qatnashgan hamda rus tilidagi Na rubeje jurnaliga muharrirlik qilgan.

1921-yil fevral oyida Qizil Armiya Tbilisini egallaganidan so‘ng Cho‘qay muhojirlik faoliyatini davom ettirish uchun Istanbulga yo‘l oldi. O‘sha yilning yozida u rafiqasi bilan Parijga ko‘chib bordi. Shu tariqa Fransiya keyinchalik Turkiston milliy harakatining xorijdagi muhim intellektual markazlaridan biriga aylandi. 1920-yillarning o‘rtalariga kelib, turkistonlik muhojir ziyolilar o‘zaro aloqalarni mustahkamlash va milliy manfaatlarni xalqaro maydonda himoya qilish uchun tashkiliy hamkorlikni kuchaytira boshladilar. 1925-yilda Istanbulda Mustafo Cho‘qay, Zaki Validiy To‘g‘on va Buxoro Xalq Sovet Respublikasi sobiq rahbarlaridan Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev kabi siyosiy muhojirlar ishtirokida uchrashuv bo‘lib o‘tdi. Unda Turkistonning siyosiy kelajagi, muhojirlikdagi milliy harakatni tashkil etish va xalqaro jamoatchilikni mintaqadagi vaziyatdan xabardor qilish masalalari muhokama qilindi. Tadqiqotlarda ushbu uchrashuv turkistonlik muhojirlarning tashkiliy-siyosiy faoliyatida muhim bosqich sifatida baholanadi.

Muhojirlar oldida turgan asosiy vazifalardan biri Turkiston masalasini xalqaro siyosiy muhokamalarga olib chiqish edi. Ular sovet hokimiyatining mintaqadagi siyosati, milliy mustaqillik g‘oyalari va mahalliy aholining siyosiy huquqlari haqida maqolalar, risolalar va boshqa nashrlar orqali fikr bildirdilar. Bu faoliyat keyinchalik milliy uyushmalar va siyosiy tashkilotlarning shakllanishi uchun mafkuraviy hamda tashkiliy zamin yaratdi.

Turkistonlik muhojirlarning siyosiy va ma’rifiy faoliyatida matbuot alohida o‘rin egalladi. 1927-yilda Istanbulda «Yeni Türkistan» («Yangi Turkiston») jurnalining nashr etilishi ushbu jarayonning muhim voqealaridan biri bo‘ldi.

Jurnal Turkistonning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muammolarini yoritishga, milliy birlik g‘oyasini targ‘ib qilishga hamda xorijdagi muhojirlar o‘rtasida fikriy hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qildi. Unda Turkistonni alohida etnik guruhlarga ajratilgan hudud sifatida emas, balki umumiy tarixiy va siyosiy manfaatlarga ega mintaqa sifatida tasavvur qilishga intilish kuzatildi. Shuningdek, 1927-yil sentabr oyida Istanbulda Turkiston turk yoshlari birligi — Türkistan Türk Gençler Birliği tashkiloti tuzildi. Mazkur uyushma turkistonlik yoshlarning o‘zaro hamkorligini rivojlantirish, milliy-siyosiy qarashlarini shakllantirish va mustaqil Turkiston g‘oyasini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Tarixiy tadqiqotlarda ushbu tashkilot xorijdagi turkistonliklarning dastlabki tashkiliy birlashmalaridan biri sifatida qayd etiladi. Garchi ushbu uyushma Istanbulda tashkil etilgan bo‘lsa-da, uning faoliyati Yevropadagi turkistonlik muhojirlarning siyosiy va ma’rifiy harakatlari bilan uzviy bog‘liq edi. Shu sababli uni faqat mahalliy yoshlar tashkiloti sifatida emas, balki xalqaro miqyosda shakllanayotgan turkistonlik muhojirlar tarmog‘ining bir qismi sifatida o‘rganish mumkin. 1928-yilda Mustafo Cho‘qayning Parijda fransuz tilida Chez les Soviets en Asie centrale («Markaziy Osiyoda sovetlar hukmronligi ostida») nomli asari nashr etildi. Ushbu asarda sovet hokimiyatining Markaziy Osiyodagi siyosati tahlil qilinib, Turkistondagi siyosiy vaziyat xorijiy o‘quvchilarga tushuntirildi. Asarning keyinchalik rus tilida kengaytirilgan shaklda nashr etilishi muallifning qarashlarini turli auditoriyalarga yetkazish imkonini berdi.

Bu kabi nashrlar turkistonlik muhojirlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi faqat o‘zaro yig‘ilishlar va tashkilotlar bilan cheklanmaganini ko‘rsatadi. Ular xorijiy tillardagi matbuot va ilmiy-publitsistik asarlar orqali Turkiston muammolarini xalqaro jamoatchilikka yetkazishga intildilar. Bunda muhim jihat shundaki, muhojirlar o‘z faoliyatini olib borishda yashayotgan mamlakatlarining siyosiy va axborot muhitidan foydalandilar. Fransiya, Germaniya va boshqa Yevropa mamlakatlaridagi nashriyotlar, ilmiy doiralar va xalqaro tashkilotlar bilan aloqalar Turkiston haqidagi ma’lumotlarni kengroq tarqatish imkonini berdi.

Turkistonlik muhojirlar tarixida 1929-yilda Parijda «Yaş Türkistan» («Yosh Turkiston») jurnalining nashr etila boshlashi alohida ahamiyatga ega. Jurnal Mustafo Choʻqay rahbarligida tayyorlangan boʻlib, 1929–1939-yillar davomida jami 117 soni nashr etilgan. Ayrim bibliografik manbalarda jurnal Parijda tayyorlanib, Berlinda chop etilgani qayd etiladi. «Yosh Turkiston» sahifalarida Turkistonning siyosiy taqdiri, sovet hokimiyatining milliy siyosati, iqtisodiy va madaniy oʻzgarishlar, til va maʼrifat masalalari yoritilgan. Nashr turkistonlik muhojirlarning umumiy siyosiy qarashlarini ifodalash, oʻzaro muloqotini mustahkamlash va milliy tarixiy xotirani saqlashga xizmat qildi. Bu yerda bir jihatni hisobga olish zarur: 1920-yillarda muhojirlarning siyosiy faoliyati faqat Yevropaning oʻzida shakllanmagan. Istanbul ham muhim muvofiqlashtiruvchi markaz vazifasini bajargan. Turkiyada shakllangan aloqalar Parij, Berlin va boshqa Yevropa shaharlaridagi siyosiy hamda matbuot faoliyatiga ham taʼsir koʻrsatgan.

1939-yilda Ikkinchi jahon urushining boshlanishi Yevropadagi turkistonlik muhojirlarning siyosiy va matbuot faoliyatiga jiddiy taʼsir koʻrsatdi. Urush sharoitida xalqaro aloqalar, nashriyot ishlari va siyosiy tashkilotlarning faoliyat yuritish imkoniyatlari oʻzgardi. «Yosh Turkiston» jurnalining nashri ham 1939-yilda toʻxtadi. 1941-yilda Germaniya va Sovet Ittifoqi oʻrtasida urush boshlangach, sovet hududlaridan chiqqan ayrim muhojirlar va harbiy asirlar masalasi Yevropadagi siyosiy muhitning bir qismiga aylandi. Biroq urush davridagi barcha turkistonliklarni bir xil siyosiy pozitsiyada boʻlgan yoki yagona tashkilotga birlashgan deb hisoblash toʻgʻri emas. Ularning taqdiri, qarashlari va faoliyat shakllari turlicha boʻlgan. 1941-yil 27-dekabrda Mustafo Choʻqay Berlinda vafot etdi. Uning vafoti turkistonlik muhojirlar milliy harakatining muhim yetakchilaridan biridan ayrilishiga olib keldi. Choʻqayning siyosiy merosi, publitsistik maqolalari va «Yosh Turkiston» jurnalidagi faoliyati keyingi davr muhojirlik harakati uchun muhim tarixiy manba boʻlib qoldi. Urush tugaganidan keyin Yevropada qolgan ayrim turkistonliklar yangi siyosiy va ijtimoiy sharoitga moslashishga majbur boʻldilar. Ularning bir qismi milliy tashkilotlar faoliyatini davom ettirish, yangi nashrlar chiqarish va oʻzaro aloqalarni tiklashga intildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasan Ali Karasar. The Early Turkestani Émigré Struggle and Turkestanism: Nation-Imagining in Emigration, 1925–1940. Bilig, 2016, № 76, 179–204-betlar.

2. Abdulhamid Ko‘char. Qullikdan hurlikka. – T.; Muharrir nashriyoti. 2019. – B.69.

3. Hayitov Sh. Badriddinov S. Vatan deya vatansiz qolganlar qismati. – Buxoro: “Buxoro” nashriyoti; 2005. – B.38-39.

4. Abdurahimov O‘; Abdulla Olim (Toshqin) Firoq vodiysida (Tarixiy roman) Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti. – T.: 2007. – B. 176-177.

5. Gömeç, S. (2018). Tari hi Türk Coğrafyasının genel hatları. Türk Dünyası Araştırmaları, 120(237), 103-114.

6. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro Turkiston beshigi (fors tilidan H.To‘rayev tarjimasi). Buxoro-2004-yil. – B.122-123.

7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000. – Б. 58-59.